

Josef Úlehla (1852–1933)

Ostatní práce

In: Lukáš Vízek (author): Josef Úlehla (1852–1933). (Czech). Hradec Králové: Gaudeamus, Univerzita Hradec Králové, 2018. pp. 234–259.

Persistent URL: <http://dml.cz/dmlcz/404337>

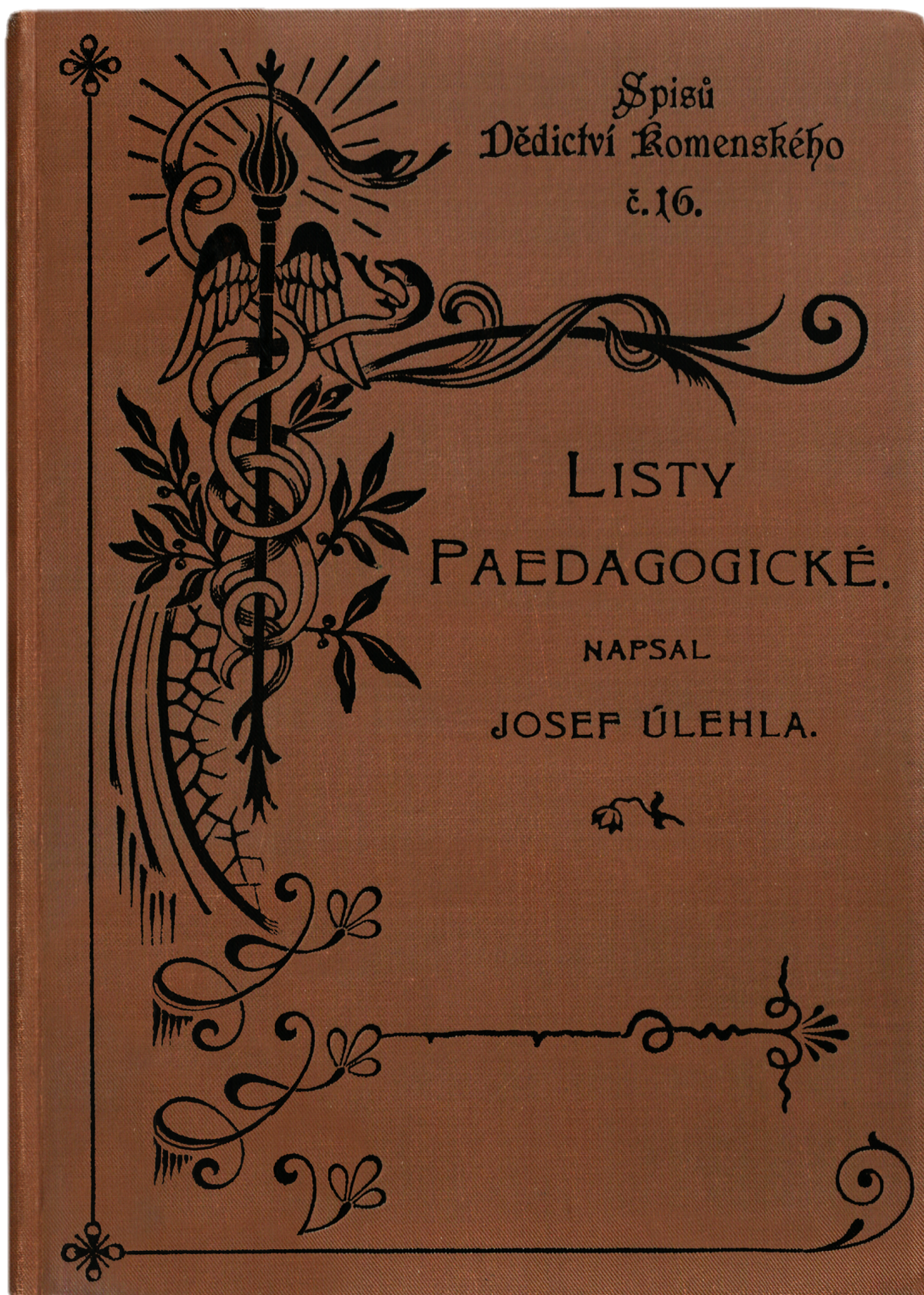
Terms of use:

© Lukáš Vízek

Institute of Mathematics of the Czech Academy of Sciences provides access to digitized documents strictly for personal use. Each copy of any part of this document must contain these *Terms of use*.

This document has been digitized, optimized for electronic delivery and stamped with digital signature within the project *DML-CZ: The Czech Digital Mathematics Library*
<http://dml.cz>

[Úk3], obálka, 13,9 × 19,4 cm.

OSTATNÍ PRÁCE

Úvod

Po provedené analýze *Počtenic*, *Počtu infinitesimálního* a *Dějin matematiky* se soustřeďujeme na ostatní Úlehlovy práce. Jsou jimi další knihy [Úk_] (celkem 24, atp. dále), učebnice přírodopisu pro měšťanské školy [Úu1] až [Úu12], časopisecké příspěvky [Úč_] (101), recenze [Úr_] (5) a překlady cizojazyčných titulů [Úp_] (11). Názvy všech textů jsou uvedeny ve faktografické příloze *Seznam publikací Josefa Úlehly*. Cílem následujících odstavců je ukázat, na jakou problematiku jsou zaměřeny.

Tuto kapitolu formulujeme jako určitý dovětek k rozboru Úlehlových matematických svazků a nepodáváme ji s cílem podrobně dané studie popsat či porovnat se soudobou literaturou. Chceme především podhalit další Úlehlovy zájmy, pedagogická přesvědčení, inspiraci zahraničními autory nebo práci v učitelské komunitě. Více pozornosti věnujeme knihám *Čtení o přírodě* [Úk1] a [Úk2], *Listy pedagogické* [Úk3], resp. [Úk7], *Zkoumání o výchově člověka* [Úk14] až [Úk23] a *Rozpravy metodické* [Úk25]. Považujeme je za vhodný „rámec“ či „odrazový můstek“ pro vystihnoutí Úlehlovy spisovatelské tvorby, další profesní činnosti a v neposlední řadě dokreslení jeho osobnosti. Přiblížení těchto svazků prokládáme ukázkou některých jejich recenzí a případně upozorněním na jiné, obdobně zaměřené Úlehlovy práce. Jejich výčet podáváme v závěru kapitoly.

Čtení o přírodě

Publikace *Čtení o přírodě* je Úlehlovým knižním debutem. Je rozdělena do dvou na sebe navazujících dílů [Úk1] a [Úk2] a je dokladem Úlehlova vypravěčského umění i schopnosti přibližovat žákům či obecně „laické veřejnosti“ různá vědní odvětví. Není odbornou knihou, nýbrž populárně naučným pojednáním. V prvním dílu je pozornost nejprve věnována horninám, nerostům, složení zemské kůry, vodnímu koloběhu nebo sopečné činnosti. Následně jsou předvedeny geologické éry naší planety. Druhý díl je zaměřen na astronomii, přibližuje hvězdy, planety a jejich měsíce či prstence. V knížce jsou také zařazeny zajímavé náměty na fyzikální a chemické experimenty. Vzhledem k tomu, že jsou obsaženy i ve svazku *Rozpravy metodické*, citujme na ukázkou ze *Čtení o přírodě* jeden pokus:

Do kamínek vloží lučebník rouru porculánovou a do roury dá 24 dg hořčíku. Z plynoměru požene do roury suchý, čistý vzduch. Hořčík v trubici se mu rozžhaví, zapálí a bude hořeti. Vzduch odcházeti mu bude přes hořící hořčík do sklenice, kterou před tím vodou naplnil a pak hore dnem na misku postavil – bude mu ze sklenice vodu vytlačovati a sám na její místo vstupovati. Když mu uplyne z plynoměru $5\frac{1}{3}$ litru vzduchu, což na váhu činí asi 69 dg, jelikož litr vzduchu váží asi 13 dg, správněji 1293 mg, ukončí rychle celý pochod a zváží množství popela v rourě pozůstalého i množství vzduchu ve sklenici obsaženého. Nebude v ní $5\frac{1}{3}$ litru, nýbrž jen asi $4\frac{1}{5}$ litru vzduchu, tedy o $1\frac{1}{8}$ litru méně, a vzduch ten vážití bude o 16 dg méně, totiž 53 dg. Za to bude popela hořčíkového o 16 dg více než bylo kovu, o tolik více, kolik činí váha zmizelého vzduchu, bude ho 40 dg.

([Úk1], str. 48–49)

Z popisu demonstrace není zřejmé, kde nebo při jakých příležitostech se měla realizovat. Platí to rovněž o ostatních experimentech s tím, že v domácím prostředí by byly mnohdy obtížně proveditelné. K předvedenému úryvku J. Úlehla připojil ještě poznámku pod čarou, kterou podtrhl celkový charakter textu:

Čtenář vědecky vzdělaný nechť mi laskavě odpustí nepatrné a nemnohé licence, jichž se zde, jakož i v následujících řádcích dovoluji. Bez nich nebyl bych si věděti rady, máje popularisovati nauku tak nesnadnou a tak málo se shodující se zkušeností prostou, jakou lučba jistě jest. ([Úk1], str. 49)

Není také jasné, jakých užil zdrojů pro sepsání práce, jakým způsobem hledal inspiraci k pokusům a vyzkoušel-li je osobně. Dobová kritika však na knize neshledala prakticky žádné nedostatky. Jedna ze tří dohledaných recenzí vyzdvihovala například tyto klady:¹

Ale i slovesné roucho, v něž oděl předměty svých výkladův, jest tak lahodné, prosté a poutavé, že neodbytně zajme mysl čtenářovu a udrží ji v napjaté pozornosti až do poslední řádky. A přece neučinil autor srozumitelnosti a zajímavosti svých výkladů pražádných ústupků na úkor věcné správnosti jejich, takže i přísně vědecký soud o jeho knize jest co nejpriznivější. ([R.93], str. 539)

Přírodopis pro měšťanské školy

V letech 1898 až 1901 J. Úlehla publikoval jako spoluautor učebnice *Přírodopis pro měšťanské školy chlapecké/dívčí, stupeň I./II./III.* [Úu1] až [Úu6].² Evidentně měl k jejich sepsání výborné předpoklady, neboť svůj zájem o daný obor, své široké znalosti i smysl pro prezentaci prokázal v řadě časopiseckých příspěvků (viz níže). Domníváme se, že by mohlo být podnětné jmenované svazky podrobněji prohlédnout a zasadit do kontextu jiných učebních textů přírodopisu. Pravděpodobně totiž byly poměrně rozšířené, neboť jako poslední vydání *Přírodopisu* byl dohledán výtisk z roku 1936. Význam prací podtrhuje i jejich překlad do ukrajinštiny.³

Listy paedagogické

Knihu *Listy paedagogické* J. Úlehla vydal prvně v roce 1899 ([Úk3], o druhém nákladu, resp. o [Úk7] viz níže). Zařadil do ní patnáct ze svých dvaceti šesti dosud uveřejněných článků, všechny čtyři překlady, jež nechal otisknout v časopisech do daného roku, a dva texty, které pravděpodobně jinde než v [Úk7] nepublikoval.⁴ Můžeme usuzovat, že zahrnuté statě osobně pokládal za významnější.

¹ Pro přesné citace všech recenzí viz příslušné položky v příloze *Seznam publikací Josefa Úlehly*. Atp. níže u dalších publikací.

² V tirážích různých vydání Úlehlova *Přírodopisu* jsou jako další autoři, resp. editoři uvedeni: Josef Groulík (1861–1938), Rudolf Hampl (1860–1925), František Broul (?–?) a Vladimír Úlehla (1888–1947, Úlehlův syn).

³ Jedná se o svazky Tvoridlo M. (ed.), *Nauka přírody dla gorážanskyh škol Podkarp. Rusy. Díl I./II./III.* Státní nakladatelství, Praha, 1925, 157/182/243 stran.

⁴ Obsah *Listů paedagogických* je včetně odkazů na původní články a překlady přehledně zpracován v příslušné tabulce v příloze *Seznam publikací Josefa Úlehly*. Je doplněn také označením odpovídajících kapitol ve druhém vydání svazku [Úk7]. Poznamenejme ještě, že J. Úlehla napsal do roku 1899 také dvě recenze ([Úr1], [Úr2]) a dva rozsáhlejší překlady, jež vydal samostatně jako knihy ([Úp1], [Úp6]). Viz níže.

V krátké předmluvě [Úk3] nazvané *Za zemřelým přítelem!* J. Úlehla uvedl, že knihu věnoval památce Antonína Janů (1852–1899), významného českého pedagoga a spisovatele.⁵ Nastínil, z jakého důvodu se rozhodl knihu publikovat:

Těžce se nese ztráta přítele, jakým jste mi byl Vy! Těžce mne také dojíhá, že listů knihy této obracetí nebudete! Vy jste byl původcem toho, že se ona stala skutkem, Vy jste mne přiměl k tomu, abych v ní veřejně odpověděl na četné otázky Vaše. Vaši památce ji proto zasvěcuji a na veřejný soud českého učitelstva ji odevzdávám, opíraje se o Vaše jméno a o památku Vaši.

([Úk3], nestránkovaná předmluva *Za zemřelým přítelem!*)

Články I. až V.

Úvodní tři texty jsou v [Úk3] označeny pouze jako *I.*, *II.* a *III.*, v [Úk7] jsou doplněny názvy *Žák a škola*, *Učitel a škola* a *Otec a škola*. Jsou přetiskem originálních článků *Listy paedagogické. List I.* [Úč6], *Paedagogické epištoly. Epištola prvá* [Úč7] a *Paedagogické epištoly. Epištola druhá* [Úč9]. Lze je souhrnně charakterizovat jako eseje o škole a vzdělávání, tedy nikoliv jako odborné příspěvky (atp. další texty níže). J. Úlehla je původně uveřejnil pod pseudonymem Svetozar Myško. Za identitu „neznámého autora“ se skryl pravděpodobně proto, že kritizoval tehdejší způsoby výuky, zmiňoval své osobní zkušenosti i obtíže v učitelském povolání. V některých vyjádřeních byl poměrně expresivní. Uvedme dva krátké úryvky. Ve druhém si všimněme Úlehlovy fascinace americkou společností a školstvím, na níž ještě spolu s jeho obdivem k Anglii narazíme níže:

Naším žákům zjevuje se věda v podobě nejstrašnější, a když pak dorostou a muží dospělými se stanou, věda jim strašidlem zůstane.

([Úk3], str. 4, [Úk7], str. 4, [Úč6], str. 387)

Otec americký chce mítí ze syna muže statečného, občana svobodného a také mu naň ve školách a v životě pozdějším vyrůstá. Náš otec chce mítí ze syna svého služebníka poddaného a na to ho také školy vychovávají. A čeho škola nezmůže, to dokončuje přednosta kancelářský.

([Úk3], str. 33, [Úk7], str. 33, [Úč9], str. 422)

Čtvrtý článek je v [Úk3] také označen pouze „pořadím“, tj. jako *IV.* Je přetiskem původní statě *List učitele Jaromíra Lipenského Svetozaru Jesenskému* [Úč10], smyšleného psaní, který J. Úlehla signoval pseudonymem, resp. jménem autora listu. Text publikoval během svého působení v Bilanech u Kroměříže a výrazně do něj promítl své vlastní subjektivní dojmy z pedagogické praxe.⁶ Na dopis „podal sám odpověď“ úvahou nazvanou *V. List Svetozaru Jesenského Jaromíru Lipenskému*. Nejprve v ní krátce reagoval na postřehy v předchozím listu a svoji pozornost dále soustředil na starověké civilizace, jejich kulturu a „vědeckou úroveň“. Zaujal přitom podobné postoje, jako v *Dějinách matematiky*:

Nadání to samo se vyvíjí dlouholetým pokojným rozvojem národa pracovitého a jen tímto rozvojem, jen pokojnou stavbou měst, korábů a strojů. Kde pak toto

⁵ Základní informace o Janů životě a díle jsou uvedeny v příslušném slovníkovém heslu v práci Chlup O. a kol., *Pedagogická encyklopedie. I. díl*. Novina, Praha, 1938, str. 538.

⁶ Úryvek z dopisu je předveden v úvodní kapitole této práce věnované Úlehlovým životním osudům.

nadání se dostaví, dostaví se také vědy, jako jeho přirozené ovoce. V Řecku samém takového pokojného rozvoje národa pracovitého nikdy nebylo.

Klesá-li dnešní náš lid, nezoufej můj drahý. Vlna jeho byla nahoře a jde nyní dolů. ([Úk3], str. 73, [Úk7], str. 73)

Ve druhém vydání *Listů paedagogických* [Úk7] jsou oba dopisy uvedené pod názvy *Ke kterým policejním prostředkům se radí?* a *Pokoje a míru je třeba lidem dobré vůle*. Z jakého důvodu je první opatření poměrně zvláštním názvem, není úplně zřejmé. Pravděpodobně v tom lze spatřit Úlehlovu touhu, aby se státní správa více zasazovala o vzdělávání a výchovu dětí.⁷

VI. V dětské opatrovně a VII. O školách večerních

Stat *V dětské opatrovně* je v *Listech paedagogických* prvním dokladem Úlehlova zájmu o zahraniční literaturu a její překlady, tedy o její zpřístupňování české (zejména učitelské) veřejnosti. Je totožná s prací *V dětské opatrovně*. Napsal M. A. Lejkin [Úp5]. Nepodařilo se však dohledat její předlohu ani bližší informace o jejím autorovi. Jedná se o satirický fejeton, jenž ironizuje internátní školu v ruském Petrohradu. Popisuje slavnostní den spojený s *veřejnou zkouškou* chovanců, na kterou jsou pozváni podporovatelé zařízení a jeho vedení:

V „Dětské opatrovně pro osiřelé“ mají svátek – posvěcení chrámu páně a proto také veřejnou zkoušku, při níž se drobným žáčkům rozdávati budou vhodné dárky za odměnu pilnosti a dobrých mravů. Při tom rozumí se také nějaká pohoštění, trochu jídla a pití pro slavné spolkové předsednictvo, pro urozené ctihodné členy a ostatní vážené hosti ... Veškerému služebnictvu bylo přísně nakázáno na ten den nekouřiti, nejísti česneku a neopíjeti se.

([Úk3], str. 75–76, [Úp5], č. 92, str. 3)⁸

Samotné zkoušení dětí lze s nadsázkou označit jako „Potěmkinovu vesnici“, neboť je popisováno tímto způsobem:

Učitel, jako v cirku, vyzval na arenu nejpilnějšího žáka, načež ukázal mapu carství ruského od téhož žáka nakreslenou ...

– *Hm! ... Nu, pověz mi Smitě, která že je největší říše na zeměkouli? dotazoval se dále hvězdonosec.*⁹

Hoch mlčel a štoural se v nose.

– *Nuž a to bys nevěděl? zavrtěl hvězdonosec hlavou.*

– *Rus!*

– *Nu, tak tedy! ...*

([Úk3], str. 83, [Úp5], č. 94, str. 1)

⁷ V Lipenského *Listu* J. Úlehla například poznamenal:

Tak nechť stát brání tomu, aby se nerodily děti již svým rodem odsouzené k životu zločinnému, a budou položeny základy k pyšné, nerozborné budově vychování národního. Třeba jen ještě postarati se o stavbu ostatní. Tu pak myslím opět, že jest povinností státu pečovati nejen o zdravý rod, ale také o dobré a přiměřené chování a pěstování dětí počínajíc od prvního světla spatření; že jest povinností státu pečovati o to, by na př. děti novorozeňátka nebyly krmeny zemáky, napájeny pálenkou, otravovány dýmem tabákovým, aby nevyrostaly, vzduchu čistého za celý rok neokusíce, v bytech neprovětrávaných a vlhkých, v pařeništích jak nemocí nakažlivých, tak také všeliké hniloby mravní. ([Úk3], str. 40–41, [Úk7], str. 40, [Úč10], str. 38)

⁸ Překlad [Úp5] vyšel v Kroměřížských novinách 4(1887), jichž stránky nejsou v daném ročníku číslovány průběžně. Proto je třeba odkaz doplnit o konkrétní číslo časopisu. Zde se jedná o 92. ze dne 18. listopadu 1887. Atp. u následujících citací [Úp5] a u úryvků [Úč12] níže.

⁹ *Smit*, jméno dítěte, *hvězdonosec*, pozvaný host, pravděpodobně armádní hodnostář.

Jak již čtenář pravděpodobně očekává, celá slavnost vyústila v čilou dlouho trvající společenskou „konverzaci“, která byla živena poněkud vydatnou *trochou jídla a pití*:

*Po půl hodině, když podali čaj a kávu, bylo okolo stola se snídání vše opito. Všichni mluvili najednou a nikdo nikomu nerozuměl. Učitelky a naddozorkyně draly se do svých komnat. Kněz sedě za sklenicí červeného vína, mrkal očima a pravil: Začíná se stavba věže babylonské! . . . Za hodinu Buerakin zároveň s plešatým dřevařem posadili se v podjezdě do saní. Bylo už tma. Oba byli úplně spiti. Třírohé klobouky jim seděly na zátylku.*¹⁰ ([Úk3], str. 91, [Úp5], č. 95, str. 2)

Příspěvek *O školách večerních* s předchozím fejetonem zcela kontrastuje. Nastihuje vzdělávání dospělých v Anglii a takřka nekriticky vyvyšuje úroveň zdejšího školství i společenského uvědomění. V tomto směru navazuje na úvahy v článku *III.*, resp. v *III. Otec a škola*. Byl původně uveřejněn jako *Řeč učitele J. Úlehly* [Úč11] a jednalo se o přepis přednášky na *Veřejné schůzi lidu v měšťanském nadsklepí* dne 14. listopadu 1885 v Kroměříži.¹¹ Snad i z tohoto důvodu není doplněn žádnými odkazy na literaturu. Není proto zřejmé, odkud J. Úlehla přednesené informace získal. Obsah článku nastihme citací recenze *Listů paedagogických*:

V kapitole o školách večerních popisuje školy pro dospělé v Anglicku. Angličtí dělníci nemají ve zvyku choditi do hospod, nýbrž čas po práci věnují návštěvě přednášek, čtení užitečných knih ve veřejné knihovně, prohlížení drahých sbírek a skvostných vyobrazení . . . Spisovatel radí, abychom zvyk anglický přijali za svůj . . . ([Kj00], str. 428)

Úvahy o národnostních otázkách a výchově v člancích *VIII.* až *X.*

V prvním z dané trojice článků nazvaném *VII. Mnoho-li je nám třeba uměti německy?* J. Úlehla uvažoval o otázce, již formuloval v názvu příspěvku. O jeho odpovědi netřeba dlouho přemítat. S nadsázkou řečeno ji podal již v pojmenování originálu, resp. původního textu [Úč12] *O nepotřebě němčiny u nás*. Uvažoval zde o významu německého jazyka pro naše prostředí, znalosti německé kultury a vědy a reagoval na vývoj v posledních desetiletích 19. století, kdy se u nás začalo vyučovat v mateřském jazyce již na všech stupních školy a kdy zaznamenal obavy některých učitelů z možného snižování úrovně vzdělávání:

Sami se po celý svůj život domáhali škol českých pro mládež českou a nyní se lekají přirozeného následku škol těchto, jako by mládež naše, neznajíc tak německy jako mládež bývalá, byla proto méně vzdělanou . . .

([Úk3], str. 105,¹² [Úč12], č. 25, str. 1)

V dalších odstavcích je napsána řada zarážejících či méně příjemných prohlášení, která jsou adresována německému národu. Z dnešního pohledu jsou poměrně „mrazivé“ například níže uvedené věty, uvědomíme-li si, že byly publikovány koncem 19. století, resp. znovu otištěny na prahu 20. století:

¹⁰ Ze závěru textu lze vyčíst, že oslava čile probíhala ještě během následujícího dne po *snídání* a končila, až když *bylo už tma*. Buerakin, též jmenovaný jako Nikita Panfilic a plešatý dřevař byli pozvaní hosté.

¹¹ Datum konání a název setkání jsou zaznamenány v článku. Nepodařilo se však k tomu dohledat bližší informace. Atp. u jiných přepisů Úlehlových přednášek.

¹² Článek *VII.* není znovu otištěn v [Úk7]. Atp. níže u příslušných příspěvků z [Úk3].

Boj vždy býval a dosud jest vlastním živlem našeho suseda německého, loupež pak bývala vždy vlastní záminkou boje jeho, ač on později chytře to zapíral.

([Úk3], str. 119, [Úč12], č. 26, str. 2)

Ukažme ještě některé velmi sugestivní „výkřiky“, jež se v textu objevují pravděpodobně také proto, že se jedná (opět) o přepis Úlehlovy přednášky (na *Veřejné schůzi lidu* ze dne 27. března 1887 v Hulíně). Bohužel nelze nepodotknout, že v kontextu Evangelii nedávají taková prohlášení příliš smysl.¹³

Pochopme konečně, že Kristus pán nenarodil se v Německu a že to nekázal Němcům: jděte a učte všechny národy a Němci že nejsou samosprávnými apoštoly jeho; pochopme, nynější vzdělanost že není výronem a výplodem ducha německého a Němci že nejsou povolány a pravými šířiteli jejými.

([Úk3], str. 120, [Úč12], č. 26, str. 2)

Do statí IX. *Slovo o výchově* a X. *Ještě slovo o výchově* J. Úlehla podobné „dramatické“ závěry nepromítl.¹⁴ Věcně i nekonfliktně zde prezentoval různé názory na styly výuky, uvažoval o vztahu vzdělávání v jednotlivých školních předmětech s morální výchovou a vysvětloval postoje evropských myslitelů. V prvním jmenovaném článku poznamenal:

Náš slavný Komenský praví: „Jiné cesty k napravení zašlostí lidských není, než mládeže dobré vedení“. K němu radí se Leibnitz, jenž dí: „Svěřte mi vychování, a já sám změním tvářnost Evropy“. Podobně praví Kant: „Hinter der Education steckt das grosse Geheimniss der Vollkommenheit der menschlichen Gesellschaft“ (Vychování v sobě utajuje veliké tajemství dokonalé lidské společnosti.) ... Proto pravdu má Tolstoj, když místo všech těch hezkých frasí definuje vychování jako „snahu člověka staršího učiniti člověka mladšího takovým, jakým je sám“. Totéž praví Spencer a dí: „Nikdo z nás neuspokojuje se tím, aby klidně vlastní individualitu k dokonalosti všestranné vzdělával, nýbrž neodolatelnou máme snahu, vnutiti svou povahu lidem jiným, a lidi ty sobě podříditi.“

([Úk3], str. 124 a 132, [Úk7], str. 77 a 85, [Úč18], 560 a 564)

Ve druhém příspěvku na tyto úvahy navázal. Obsah obou textů nastínil také jejich novým pojmenováním v [Úk7], kde je opatřil tituly *Přejte svobody vychovatelským pracovníkům!* a *Dopřejte, aby se probouzely fondy člověka pracovitého.*

Pohledy do zahraničí v člancích XI. až XIV.

Tyto čtyři příspěvky jsou založeny na anglicky psaných pracích. První z nich, tj. XI., je totožný s překladem článku *Laura Bridgmanová* [Úp3]. Je věnován známé Američance Lauře Bridgman (1829–1889), od útlého věku hluchoslepé dívce. Přibližuje její životní osudy a především její píli, s níž dovedla překonávat svá tělesná postižení a vzdělávat se. Článek XII. *John St. Mill* (shodný s [Úp2]) přibližuje životopis anglického filozofa, politika a ekonoma Johna Stuarta Milla (1806–1873). Vyzdvihuje jeho nadání, označuje jej jako „zázračné dítě“, uvádí

¹³ K úryvku můžeme doplnit známé závěrečné verše Matoušova Evangelia: ¹⁹ *Jděte tedy a číňte učedníky ze všech národů, křtěte je ve jméno Otce i Syna i Ducha svatého* ²⁰ *a učte je zachovávat všechno, co jsem vám přikázal. A hle, já jsem s vámi po všechny dny až do skonání tohoto věku. Amen.* (Matouš 28, Český studijní překlad)

¹⁴ První uvedený text odpovídá stejnojmennému článku [Úč18]. Druhý se jinde než v [Úk7] nepodařilo dohledat.

mimo jiné, že již v předškolním věku uměl číst a psát anglicky i řecky a byl svým způsobem „předčasně vyspělým“. V textu přitom polemizuje s výchovnými metodami jeho otce:

John pracoval zajisté, klesaje pod nátlakem, jenž na něho byl uvalován. Zdraví jeho tím utrpělo na celý život. Také by bylo lze dokázati, že by se byl John St. Mill vyšinul na týž stupeň duševní výše, i kdyby otec nebyl ho učení tak velice přemáhal. ([Úk3], str. 205, [Úp2], str. 336)

V textu *XIII. Benjamin Franklin o výchově mravní* J. Úlehla přiblížil osudy amerického přírodovědce, diplomata, spisovatele a pravděpodobného vynálezce hromosvodu Benjamina Franklina (1706–1790). Pozornost soustředil na jeho názory na výchovu a morální hodnoty, vycházel přitom z publikace věnované jeho životu a dílu.¹⁵ Oceňoval zejména jeho svobodnou, avšak ctnostnou povahu a jeho neutuchávající snahu o sebevzdělávání.

Poslední z uvažované čtveřice článků, *XIV. Z nauky o choromyslnosti* je stručným popisem knihy *Responsibility in Mental Disease* významného anglického psychologa Henryho Maudsleye (1835–1918). Je věnován „novým“ pohledům na duševní onemocnění a jejich léčení, které vykrytalizovaly díky rozvoji vědecké psychologie v posledních desetiletích 19. století. Takto je v něm přeložen úryvek jmenované knihy:

Moderní pokrok v léčení choromyslných z největší části se zakládá na poznání dvou základních pravd: 1. že lidé choromyslní mají tytéž vášně, jako lidé zdraví a že takovými pohnutkami zdržováni jsou od skutků zlých a vedeni ke skutkům dobrým, jako lidé zdraví; 2. že pohnutky tyto působí na ně jenom v určitých mezích a že mimo tyto meze stávají se bezmocnými: naděje na prospěch nebo na odměnu nepůsobí, očekávaný nebo skutečný trest vyvolává nerozum a násilnost ještě větší. Důmyslným využitkováním těchto dvou pravd v praxi stalo se, že blázince jsou nyní namnoze pokojné tiché ústavy, zcela nepodobné blázcům dřívějším, jež byly brlohy plné násilí a nepořádku. ([Úk3], str. 225, [Úč13], str. 28)¹⁶

Články *XV. až XVII. o didaktice matematiky a přírodopisu*

Podívejme se nyní na práce *XV. Jak učiti počtům*, *XVI. Jak se naučí methodou heuristickou žáci dělití?* (původní [Úč16]) a *XVII. Jak jsem se učil botanice?* ([Úč17] a [Úč14]). Jsou zajímavé tím, že v nich J. Úlehla uvažoval o způsobech výuky aritmetiky a botaniky na obyčejných obecných a měšťanských školách, reflektoval své vlastní zkušenosti z praxe a de facto postupně vyjasňoval své „didaktické krédo“. Za ním si evidentně velmi stál i v pozdější době, neboť všechny tyto texty

¹⁵ Jedná se o práci *The life of Benjamin Franklin*. Pro bližší informace viz poznámku k článku [Úč20], který je totožný s daným textem *XIII*. Atp. níže u ostatních zahraničních textů.

¹⁶ V originálu je napsáno: *Much of the success of the humane treatment of insanity rests upon the recognition of two principles: first, that the insane have like passions with those who are not insane, and are restrained from doing wrong, and constrained to do right, by the same motives which have the same effects in sane persons; secondly, that these motives are only effective within limits, and that beyond these limits they become powerless, the hope of reward being of no avail, and the expectation of infliction of punishment actually provoking more unreason and violence. By the skilful combination of these principles in practise it has come to pass that asylums are now, for the most part, quiet and orderly institutions, instead of being, as in olden times, dens of disorder and violence.*

(Maudsley H., *Responsibility in Mental Disease*. D. Appleton, New York, 1874, str. 3–4.)

zařadil i do druhého vydání svazku [Úk7] a poslední z nich nechal otisknout po třiceti letech v titulu *Rozpravy metodické*.

K sepsání úvahy *Jak učit počtům* byl inspirován knihou britského filozofa, psychologa a antropologa Herberta Spencera (1820–1903) *Education: Intellectual, Moral and Physical*, kterou později přeložil (viz [Úp1]). Využil některé její úryvky, aby podložil a doplnil své vlastní přesvědčení. Toužil po tom, aby děti samy dokázaly tvořivě řešit matematické úlohy, a hledal cesty, jak jim k tomu pomoci:

Ale největší na mne učinilo dojem, co jsem brzy na to četl v Herbert Spencerově knize o výchování, dojem tak mocný, že jsem ihned se odhodlal podniknouti překlad mohutné této knihy. Zde pak zvláště mne dojal výňatek z jedné řeči Tyndallové, kde slavný fyzik vypravuje, jak vyučoval Euclidově geometrii. »Já poznal, že Euclid a stará geometrie vůbec jsou studiem, jež mládež velice vábí. Mým obyčejem však bylo, že jsem hochům knihy vzal a dávaje jim řešiti úkoly v knize neobsažené, že jsem je odkázal na vlastní jejich síly.« A dále pak vypravuje. »Hoch se vrátil k úloze s úsměvem, v němž se zračila jakási pochybnost, ale zároveň také odhodlanost pokusiti se o úkol daný ještě jednou. Viděl jsem, jak se hochovy oči jiskřily, a konečně slyšel jsem ho vykřiknouti radostí, proti níž extase Archimedova byla pouze mírným vzrušením: »Mám to, pane!« ...¹⁷

To, co Tyndall vypravuje, je stará pravda a také náš Jablonský ji vyslovil v Moudrosti otcovské, říká: »Nejvíce těšívá perla, již jsme sami objevili.«¹⁸ Nové jest, kde se pak skutečným experimentem dokázalo, že jest také velmi úrodnou pravdou paedagogickou. ([Úk3], str. 247, [Úk7], str. 142–143)

V článku *Jak se naučí methodou heuristickou žáci dělití?* J. Úlehla rozepsal metodiku nácviku pamětného a písemného dělení. Navázal přitom na předchozí obecnější didaktickou stať, připomněl Tyndallovu „příhodu“ z výuky geometrie a uvažoval takto:

¹⁷ Uvedený úryvek je obsažen ve jmenovaném Úlehlově překladu [Úp1] v části *Výchování rozumové* (str. 66–67). Je zde však jistá nejasnost. H. Spencer publikoval tuto stať, tj. *Intellectual education* nejprve pod názvem *The Art of Education* v časopisu *The North British Review* (21(1854), č. 41, květen 1854, str. 137–171). Následně ji (spolu se zbývajícími dvěma) uveřejnil ve svém svazku *Education: Intellectual, Moral, and Physical* (Williams and Norgate, London, 1861). Kniha byla ještě za jeho života několikrát vydána znovu, nepodařilo se však dohledat exemplář obsahující citované věty. Ty jsou obsažené v přetisku Spencerovy práce, resp. v publikaci Eliot W. (ed.), *Essays on Education etc. by Herbert Spencer*. Dent, London, 1911, str. 78. Zde je napsáno:

One of the duties which fell to my share, during the period to which I have referred, was the instruction of a class in mathematics, and I usually found that Euclid and the ancient geometry generally, when addressed to the understanding, formed a very attractive study for youth. But it was my habitual practice to withdraw the boys from the routine of the book, and to appeal to their self-power in the treatment of questions not comprehended in that routine ... Thus cheered, he has returned to his task with a smile, which perhaps had something of doubt in it, but which, nevertheless, evinced a resolution to try again. I have seen the boy's eye brighten, and at length, with a pleasure of which the ecstasy of Archimedes was but a simple expansion, heard him exclaim, 'I have it, sir.'

Jedná se o slova irského fyzika Johna Tyndalla (1820–1893), která byla (původně) otištěna v článku Tyndall J., *On the Importance of the Study of Physics as a Branch of Education*. In *Lectures on education. Delivered at the Royal Institution of Great Britain*. J. Parker & Son, London, 1854, str. 202–203. Z jakého svazku tedy J. Úlehla čerpal, není úplně zřejmé.

¹⁸ Jedná se o nepřesný přepis verše českého obrozeneckého spisovatele a kněze Boleslava Jablonského (vlastním jménem Karla Tupého, 1813–1881). Celá báseň zní:

Přesvědčil jsem se, že se žáci týmže postupem naučí všem úkonům početním, a že se vyučování stává tenkrát stejně radostným jak žákům, tak také učitelé samotnému. Nyní chci ukázati, jak se žáci sami naučí dělit.

([Úk3], str. 275, [Úk7], str. 173, [Úč16], str. 343)

Usiloval o to, aby si žáci uvědomili podstatu operace dělení na základě násobení čísel:

Když se naučili násobiti, napsal jsem jim na tabuli úkol na př. $284 \times ?? = 21.016$. Vybídnul je totiž, aby hledali, čím asi číslo 284 bylo násobeno, kolikrát se asi číslo 284 opakovalo, že dalo za součin 21.016. Žáci uměli násobiti, ale nevěřili, že by se dal vypočísti ze součinu a z jednoho činitele činitel druhý. Povzbuzení ode mne však pokusili se brzy všichni s veškerým zápalem o úkol ten spíše, že byli již uvyklí samostatně pracovati.

([Úk3], str. 275, [Úk7], str. 173, [Úč16], str. 343)

Zajímavé je, že uvedený „motivační“ příklad není úplně triviální po numerické stránce. Jistě však odráží tehdejší početní úroveň dětí. Navíc jeho určité „nevhodnosti“ si byl J. Úlehla vědom. Následně totiž rozvedl, v jakém sledu se mu osvědčilo počítat s žáky úlohy. Postupoval s nimi od jednodušších po obtížnější. Nastínil také, jak pracoval s kolektivem třídy:

Proto jsem volil nějakou dobu takové úkoly, kde v násobenci stálo na místě jednotek 1, 3, 7 nebo 9, a násobitel zůstával dvoumístný. Hoch si stanovil nejprve jednotky, a pak hádal desítky ... Často jsme počítali na tabuli, čímž se tento kritický proces značně urychlil, jelikož se každá nová lepší myšlenka stala brzy majetkem všeobecným. Při tom ovšem každý, kdo u tabule počítal, naprostou měl volnost počínati si při hledání násobitele jakkoliv; ani já, ani žáci do výpočtů jeho nezasahovali, a jen když byl počet dokončen, dovoleno činiti poznámky, kde a jak bylo počítáno zbytečně.

([Úk3], str. 276–277, [Úk7], str. 174–175, [Úč16], str. 343–344)

V textu *Jak jsem se učil botanice?* nejprve vzpomínal na svá gymnaziální léta a kritizoval výuku přírodopisu svých profesorů. Ohrazoval se proti bezduchému memorování, nucenému pamatování faktů bez souvislostí či porozumění a také bez prožitků. Proti těmto způsobům postavil svoji lásku ke krajině a zálibu ve studiu rostlin v terénu:

Dítě může se učiti botanice jenom venku v přírodě. Už i proto, že tam každou chvíli učiní objev, který je opravdu překvapí.

([Úk3], str. 289, [Úk7], str. 188, [Úč17], 471)

*Nejlépe chutná jádro,
jež jsme sami vyluštili;
nejvíce těšívá zlato,
jež jsme sami vydobíli;*

*nejvíce těšívá perla,
již jsme sami vylovili –
a tak nejvíce těší pravda,
již jsme sami odekryli.*

Převzato ze svazku Jablonský B., *Moudrost otcovská. Básně*. J. Pospíšil, Praha, 1895, str. 47 (3. oddíl, 67. báseň).

Jde o úryvek z původního (stejnojmenného) článku [Úč17]. V *Listech paedagogických* na něj (bez nadpisu) J. Úlehla plynule navázal starší prací *Pro botanické vycházky* [Úč14]. V jejím původním názvu vystihl celkový apel textu, jenž podložil reflexí vlastních výletů s dětmi do luk a lesů. Na tomto místě je vhodné si uvědomit častou skromnou vybavenost tehdejších obecných škol a vnímat Úlehlovy úvahy o výuce přírodopisu v souvislosti s jeho zásluhami o budování kabinetních sbírek, jež jsou zmíněny v této práci v kapitole o jeho životě.

XVIII. Milý Františku a XIX. Pravé vzdělání a kde je naléztí

Tyto dva články lze považovat za reakci či doplnění předchozích tří statí. Dopis *Milý Františku* (originální [Úč4]) představuje satirický smyšlený list, v němž J. Úlehla jako Svetozar Myško mluví ke svému příteli Františkovi a líčí obtíže při přípravě ke zkoušce učitelké způsobilosti z přírodopisu pro měšťanské školy. Negativně přitom hodnotí její formu, požadované rozsáhlé penzum faktů a především důraz zkušebních komisí na znalosti nežli na orientaci v souvislostech. Přestože nejmenuje konkrétní osoby, není překvapivé, že svoji kritiku schoval jednak za pseudonym, jednak za neurčitý nadpis článku, jednak publikováním v *Hovorně*, oddílu časopisu Paedagogium, v němž *za články v rubrice této obsažené není redakce zodpovědná*.¹⁹ Poznamenal například toto:

*Tedy květenu. To není, holečku, zasednouti za stůl a „studovati.“ Slavná komise chce, abys po svém okolí hledal a sbíral květinu, podle klíče je určoval, takto je poznával a pamatoval si. Někomu ovšem přeje štěstí, že má po blízku přítele botanika, jenž mu leckterou bylinku určí a pojmenuje. Však mnohem více bude těch, jako ty jsi, jimž samým bude pracně probírat se klíčem ... Nedbejme toho fakta, že v okolí tvém zajisté mnohé druhy nerostou, jež rostou v okolí pana komisaře zkušebního. Tuším tam u vás neroste *Ranunculus fluitans*, *aquatilis*, *aconiti folius*, *Clematis*, *Viscum* ani *horanthus*, *Alyssum*, *Elatine*, *Ruta* ani *Dictamnus*, ani která *Gentiana* atd.* ([Úk3], str. 311, [Úč4], str. 91)²⁰

Úvaha *Pravé vzdělání a kde je naléztí* představuje otisk [Úp4] překladu anglické práce *A Liberal Education and Where to Find It*. Její autor, britský přírodovědec a lékař Thomas Henry Huxley (1825–1895) v ní rozvíjel podobné pedagogické myšlenky jako J. Úlehla (nejen) v listu *Milý Františku*. Kritizoval soudobou školu,

¹⁹ Podnadpis *Hovorný*. Převzato z [Úč4], str. 90.

²⁰ J. Úlehla k nastíněným obtížím poznamenal, *pamatuj, že v Praze a v Brně je více zahrad a více zahradníků, než ve vaší dědině*. ([Úk3], str. 312, [Úč4], str. 91) Uvedme ještě české názvy jmenovaných květín: *Ranunculus fluitans* (též *Batrachium fluitans*), lakušník vzplývavý (říční); *R. aquatilis* (aquatile) lakušník vodní; *R. aconiti folius* (aconitifolius), pryskyřník omějolistý; *Clematis* (rod), plamének; *Viscum* (rod), jmelí; *horanthus* (Cistaceae, čeled), cistovitě; *Alyssum* (Lobularia, rod), tařicovka; *Elatine* (rod), úpor; *Ruta* (rod), ruta; *Dictamnus* (rod), třemdava; *Gentiana* (rod), hořec.

Poznamenejme také, že původní články jsou v drtivé většině zcela totožné s jejich přetisky v [Úk3], resp. v [Úk7]. Lze vysledovat pouze drobné odlišnosti, které výrazněji nemění jejich obsah. Ve vztahu ke sledovanému příspěvku je třeba podotknout, že do jeho přepisu v [Úk7] J. Úlehla uvedl místo *horanthus* bylinu *Loranthus* (rod), ochmet, a dále připojil ještě rostliny: *Poa bulbosa*, lipnice cibulkatá; *Scilla bifolia*, ladoňka dvoulistá; *Anthericum* (rod), běložárka; *Veratrum* (rod), kýchavice; *Elaeagnus* (rod), hlošina; *Xanthium* (rod), řepeň. Viz [Úk7], str. 212–213. (Česká pojmenování rostlin byla doplněna na základě publikace Hejný S., Slavík B., Štěpánková J. (ed.), *Květena České (socialistické) republiky. Svazek I.–VIII*. Academia, Praha, 1988–2010.)

přemítal o požadavcích na pamatování faktů proti jejich chápání v širších vazbách a v malé míře také obracel pozornost ke vzdělávání matematice. J. Úlehlu svými postoji evidentně ovlivňoval. Například tímto způsobem nastínil svoji hlavní tezi:

Moje přirovnání připomene mnohým z vás známý obraz, na němž Retzsch namaloval satana, jak s člověkem hraje šachy o jeho duši. Představte si na obraze tomto místo zlovolného, uštěpačného nepřitele ďábla pokojného, mocného anděla, jenž hraje laskav a blahovolně, a který by raději prohrál než vyhrál – pak myslím, máte věrný obraz života lidského.

Nuže tedy, co já nazývám vzděláním, jest naučiti se zákonům této mohutné hry. Jinými slovy vzdělání znamená vzdělání a vycvičení rozumu a vyučení ho zákonům přírodním, kterýmžto jménem rozumím nejenom věci neživé, a síly, jímž věci tyto jsou podrobeny, ale také lidi, a cesty, po nichž kráčí.

([Úk3], str. 333, [Úp4], str. 15)²¹

Přirovnání k obrazu, na němž Retzsch namaloval satana, pravděpodobně odkazuje na německého romantického malíře Friedricha Retzsche (1779–1857) a jeho olej *Die Schachspieler*.²² O výuce matematiky je v Huxleyho spisu formulována tato kritická poznámka:

Počítání nižších škol rozšíří se ve školách středních na elementární matematiku, na aritmetiku s trochou algebry a s trochou Euclida. Avšak já pochybuji, slyšel-li kdy jeden hoch ze pěti set žáků výklad nějakého arithmetického pravidla, nebo zná-li svého Euclida jinak než z paměti.

([Úk3], str. 340–341, [Úp4], str. 67)²³

Fakticky však na ni není navázáno a nejsou proneseny konkrétní náměty na „nápravu“ nastíněné nedobré situace.

Kultura, vzdělávání a evoluční pohled v člancích XX. a XXI.

Závěrečné dva texty XX. a XXI. (původně [Úč24] a [Úč19]) můžeme považovat za určité vyvrcholení *Listů paedagogických* a za nejvýraznější odraz Úlehlova filozofického uvažování, pohledu na světové civilizace a jejich kulturu, postojů k soudobému prostředí školy i doklad jeho fascinace evolucionismem. V nepo-

²¹ Jedná se o překlad tohoto originálního textu:

My metaphor will remind some of you of the famous picture in which Retzsch has depicted Satan playing at chess with man for his soul. Substitute for the mocking fiend in that picture a calm, strong angel who is playing for love, as we say, and would rather lose than win and I should accept it as an image of human life.

Well, what I mean by Education is learning the rules of this mighty game. In other words, education is the instruction of the intellect in the laws of Nature, under which name I include not merely things and their forces, but men and their ways; and the fashioning of the affections and of the will into an earnest and loving desire to move in harmony with those laws.

(Huxley T. H., *Science and education. Essays*. Macmillan, London, 1893, str. 82–83.)

Poznamenejme pro úplnost, že větu za *men and their ways* J. Úlehla nepřeložil.

²² Malba je v soukromé sbírce. Zobrazuje Fausta hrajícího šachy s Mefistofelem a v pozadí stojícího anděla. F. Retzsch zobrazoval i další výjevy z příslušné německé pověsti, resp. z Goetheovy dramatické básně *Faust*.

²³ Původní text zní:

The “ciphering” of the lower schools expands into elementary mathematics in the higher; into arithmetic, with a little algebra, a little Euclid. But I doubt if one boy in five hundred has ever heard the explanation of a rule of arithmetic, or knows his Euclid otherwise than by rote.

(Huxley T. H., *Science and education. Essays*. Macmillan and Co., London, 1893, str. 93.)

slední řadě mají výrazně větší počet stran než předchozí články. V prvním z této dvojice nadepsaným *Kultura a národové kulturní* je pozornost věnována společenské situaci, umění a vědeckému poznání národů. Jsou přiblíženy dějiny nejstarších civilizací, podrobněji je rozvedena historie starověkého Říma a v závěru je kritizována evropská „územní“ expanze. Jsou představeny soudobé společenské poměry v zemích, jež byly kolonizovány a jež byly dříve významné svojí originální kulturou. Text není třeba podrobněji představovat, neboť je „ideologicky“ ve shodě s prvním dílem Úlehlových *Dějín matematiky* (včetně nelibosti vůči Řekům a dalším národům). Na řadě míst navíc obsahuje takřka totožná vyjádření. Například připodobnění počátků matematiky k „Maraňonským vodám“, jež je předvedeno v *Úvodní charakteristice* monografie v předchozí kapitole, je zde formulováno takto:

Rozvoj věd mathematických, jako rozvoj každé vědy, podobá se široké řece, jejíž vrchoviško utajeno jest v temnostech neprostopupného pralesa.

([Úk3], str. 418, [Úč24], str. 515)

Druhou stať J. Úlehla nazval *Výchova s hlediska nauky evoluční a boje kulturního*. Uvažoval v ní nejprve o vývoji společnosti a kultury ve vztahu k evoluční teorii. Poodhalil tím svůj velký zájem o darwinismus a s ním spojené filozofické názory. Plynule přešel k úvahám o obecné škole. Přemýšlel o ní jednak v širším společenském kontextu, jednak v některých dílčích otázkách. Formuloval své postoje k vyučovacími předměty, k jejich hodinové dotaci i obsahu a vyvyšoval prakticky zaměřené disciplíny (zvláště na chlapeckých a dívčích školách). Jeho postoj k práci je opět znatelný ze svazků *Dějín matematiky*, zde je vyjádřen například tímto způsobem:

Bezúčelný pohyb tělesný není tedy práce; pohyb, jímž se rodině chléb nezaopatřuje, není práce. Je to zábava; sport je zábava. Práce není zábava, a vždycky netěší, nýbrž často bolí, a to, jak Herb. Spencer velmi duchaplně dovozuje, ve stavech přechodných od života loveckého k životu pastýřskému, od pastýřského k rolnickému, od rolnického k průmyslovému . . . Dobře praví Thurston ve svých Dějinách parního stroje: „Veliké vynálezy nejsou nikdy, veliké objevy zřídka prací jediného ducha. Každý vynález buď jest součtem vynálezů menších nebo posledním krokem postupu pokračovacího. Není to stvoření, nýbrž rostění, zcela tak jako rostění stromů v lese“. Tento nenáhlý vzrůst zoveme evolucí a evoluci podrobno jest všecko, čím lidské plemeno nyní jest obdařeno.

([Úk3], str. 451–452, [Úč19], str. 7–8)²⁴

Příspěvek rovněž obsahuje řadu prohlášení adresovaných zejména německému národu. Ocitujme některá z nich a doplníme je Úlehlovým pohledem na soudobou školu z posledních stránek článku:

Plavé vlasy jsou znakem superiority. Němci mají plavé vlasy. A proto: Němci jsou národem superiorním. Ještě častěji považuje se třetí věta za axiom, jenž se

²⁴ Věty v uvozovkách jsou Úlehlovým překladem tohoto textu: *Great inventions are never, and great discoveries are seldom, the work of any one mind. Every great invention is really an aggregation of minor inventions, or the final step of a progression. It is not usually a creation, but a growth, as truly so as is the growth of the trees in the forest.* Jedná se o úryvek z knihy *A history of the growth of the steam engine* (D. Appleton, New York, 1878, str. 2–3) amerického strojího inženýra Roberta Henryho Thurstona (1839–1903).

jako axiom dokazovati ani nemá, ani nemůže, jehož poznání je člověku vrozeno. načeš se dedukuje takto: Němci jsou národ superiorní. Němci jsou dlouholebí. A proto: Dlouholebost je znakem superiority. Je vám to k smíchu? Prosím, tento vzorec slouží Němcům jako zbraň proti Slovanům, Angličanům proti Indům, Evropanům proti Číňanům, Turkům proti Evropanům již mnoho set let.

([Úk3], str. 494–495)²⁵

Ve společnosti dokonalé, na rádech altruistických založené, stává se opět péče tato úkolem celé společnosti tím jistěji a tím více, čím je tato společnost dokonalější. Ústrojím pak, jež péči této slouží, stává se ve společnosti nejdokonalější, k nejvyšší době života společenského dospělé, zcela jistě škola . . . Tak leží výchovaci síla školy hlavně v tom, že výsledků kultury užije k ochraně mladistvého dorostu.

([Úk3], str. 587, [Úč19], str. 570)

My nynější škole vytýkáme slovem, že olupuje děti o zdraví tělesné i duševní, o zdravé a ostré smysly, o bystrou chápalost . . . A všechny tyto chyby pramení se z jediného vřídla, pramení se z neznalosti příčinného pořádku přírodních věcí.

([Úk3], str. 612–613)²⁶

Doslov

V závěrečném zamyšlení k *Listům paedagogickým*, tedy v jejich *Doslovu* se J. Úlehla vracel k úvahám z jednotlivých statí, komentoval je a uváděl do různých souvislostí. Odpovídal tím na otázku dalšího směřování českého školství a pedagogiky. Svoji hlavní touhu vyjádřil v úvodním odstavci, kterým navázal na předmluvu *Za zemřelým přítelem!* Můžeme jen přepsat i následující věty, které mohou upoutat svojí aktuálností v dnešní době:

„Co se má státi?“ S tou otázkou na rtech tiskl mi naposled ruku přítel Ant. Janů, s touto otázkou na rtech rozešli jsme se. Přiznal se mi, že obětoval mnoho let pilné práce, obětoval své zdraví, aby poctivě a pravdivě odpověděl na tuto otázku. „Jak uspořádati školství, aby . . .“ Nechtěl dopověděti, ale já ovšem snadno uhodl: „– aby se napravily zašlosti alespoň našeho českého světa, aby se nám vychovalo v Čechách nové lepší pokolení!“ Vidíme, kterak se nám znemravnělost hluboko zažírá do těla českého národa, vidíme politickou jeho pokleslost, defraudace, udavačství, pletiva zvrhlého chytráctví, jehož cílem jsou peníze jen a peníze. Ve městech velikých a v místech továrních spustlá lůza se množí, život rodinný se rozbíjí – co učiniti, aby se všemu tomu bránilo, aby nám vyšlo ze škol pokolení nové?

([Úk3], str. 616)

²⁵ Úryvek je v originálu [Úč19] formulován takto:

Plavé vlasy jsou znakem superiority. Němci mají plavé vlasy. Proto Němci jsou národem superiorním. Ještě častěji považuje se třetí věta za axiom, jenž se jako axiom dokazovati ani nemá, ani nemůže, který se sám sebou rozumí, načeš se dedukuje takto: Němci jsou národem superiorním – Němci jsou dlouholebí. Proto – dlouholebost jest znakem superiority. Je vám to k smíchu? Prosím, tento vzorec slouží Němcům jako zbraň proti Slovanům již mnoho set let.

([Úč19], str. 149)

²⁶ V původním článku jsou tyto věty napsány (v drobném detailu) jinak:

My nynější škole vytýkáme slovem, že olupuje děti o zdraví tělesné, o zdravé a ostré smysly, o bystrou chápalost . . . A všechny tyto chyby pramení z jediného vřídla. Pramení s z neznalostí příčinného pořádku přírodních věcí.

([Úč19], str. 662)

Druhé vydání *Listů paedagogických*

V roce 1904 J. Úlehla publikoval svazek *Listy paedagogické. Díl I. Listy o nynější práci školní* [Úk7]. Zařadil do něho deset, resp. jedenáct článků, jež nechal otisknout již v prvním vydání knihy [Úk3]. Seřadil je ve sledu *I., II., III., IV., V., IX., X., XV., XVI., XVII.*, přecísloval je a některé opatřil novými názvy.²⁷ Navázal na ně statí *XI. Nynější slovné učení* (obsahující *XVIII.* z [Úk3]), dále připojil *XII. Drobné dodatky*, resp. původní *Doslov* [Úk3] a práci zakončil příspěvkem *XIII. O pokrokovém hnutí v učitelské obci*.²⁸ Celkově tedy *Listy paedagogické* vydal podruhé v redukované podobě. V úvodu práce, resp. v *Předmluvě k druhému vydání* uvedl:

Za to jsem dle rady mnohých přátel vypustil stati přeložené a ty stati, jež se nynějšího vedení školního netýkají, knihu pak rozdělil na dva díly, z nichž první obsahuje práce drobnější, díl druhý stati o kultuře a výchově s hlediska nauky evoluční. ([Úk7], nestránkovaná *Předmluva k druhému vydání*)

Touto poznámkou de facto vystihl obsah knihy, avšak její druhý díl nakonec nevydal. Nepodařily se přitom dohledat jakékoliv indicie, které by tuto skutečnost objasnily.

Přibližme pro úplnost dosud nepředstavené články *Listů paedagogických*, resp. dva příspěvky z druhého vydání. Stat *XI. Nynější slovné učení* se skládá ze tří částí. První označená podtitulem *Ve škole* je pojata jako metafora. Vypráví příběh o „návštěvě“ přísného pána, nejspíše školního inspektora na gymnáziu, který procházející budovou a vyučovacími hodinami narážel na nejrůznější neduhy vzdělávání, organizace školy či výuky. Podaná kritika se obrací i proti němu samotnému a shoduje se s Úlehlovými názory prezentovanými v ostatních člancích:

Karty, pivo, víno, uzenky, kořalka, tabák? Což za to přísný pán mohl? Což chtěl, aby se mládež tomu oddávala? Nebyl by on přísně potrestal nejen žáky za tyto neřesti, ale také učitele za nedostatečný dozor? Nedostatečný dozor? Ba, toho nám není třeba, policejního dozoru jest na školách našich dost, víc než rozumu zdrávo ... Mládež nesmíme špehovat a honit, mládež musíme k sobě poutat. ([Úk7], str. 208–209)

Druhá část s podnázvem *Pro zkoušky* je zmíněným přetiskem [Úč4], resp. textu *XVIII. Milý Františku* z [Úk3]. Na tento „dopis“ J. Úlehla podal stručnou zpětnou vazbu ve zbývajících třetí části.

V závěrečném příspěvku *O pokrokovém hnutí v učitelské obci* věnoval pozornost *Valné hromadě delegátů ÚSJUM*²⁹ pořádané 6. srpna 1900 v Litovli. Na ní vystoupil s projevem, jehož přepis uveřejnil v člancích [Úč27] a [Úč28]. Uvažoval zejména o způsobech organizace školy:

Především jest pracovati k tomu, aby veškeré učitelstvo české škol obecných, středních a vysokých v Čechách, na Moravě a Slezsku spojilo se v jediný mohutný

²⁷ Jiná pojmenování jsou u příslušných článků uvedena výše a jsou přehledně zaznamenána v tabulce u položky [Úk7] v příloze *Seznam publikací Josefa Úlehlého*.

²⁸ Článek [Úč4], resp. stat *XVIII.* z [Úk3] je vložena v [Úk7] do příspěvku *XI. Nynější slovné učení* na str. 210–224. Jeho zbývajících částí a text *XIII. O pokrokovém hnutí v učitelské obci* se nepodařilo jinde dohledat.

²⁹ Zkratka ÚSJUM znamená *Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě*.

*svaz, který by se domáhal toho, aby mu svěřena byla samospráva u věcech škol-
ských, který by se také zasadil účinně o požadavek akademického vzdělání všeho
učitelstva.* ([Úč28], str. 312)

Připomeňme, že studium na tehdejších učitelských ústavech bylo zakončeno zkouškou dospělosti, jež neumožňovala pokračovat ve vzdělávání na vysoké škole. Řada pedagogů označovaná termínem „pokrokové učitelstvo“ vnímala tuto skutečnost jako negativní, volala po určité autonomii a uvědomovala si potřebu své *opravdové práce vědecké . . . svobody zkoumání, svobody učení, svobody vědění . . .* ([Úč28], str. 312) Ve sledovaném posledním příspěvku [Úk7] J. Úlehla své představy rozvedl a reflektoval debatu na tato témata uvnitř učitelské obce.

Recenze *Listů paedagogických*

Na knihu bylo napsáno celkem pět kritik.³⁰ Ve všech recenzenti podali velmi kladné hodnocení, vyzdvihli uveřejnění Úlehlových článků v jednom svazku a přiblížili jejich zaměření. Nevyslovili prakticky žádná negativa. J. Mrazík, Úlehlův přítel z gymnaziálních let, poznamenal v reflexi prvního vydání například toto:

Vypravuje, vypravuje zcela klidně, podává příklady z obyčejného, skutečného života, po většině z vlastní zkušenosti, vše tak nenuceně, přirozeně, že Vás to baví a Vy ani nepozorujete a octli jste se úplně na jeho straně, přijímáte nevědomky jeho myšlenky a city za své a nemůžete ani jinak než v plném souhlase odsouditi věc, kterou on odsuzuje, ano on naladí Vás tak, že byste chtěli jíti ještě dále a chtěli byste od minuty míti odstraněno, co jste s autorem za špatné uznali. To je nejnebezpečnější způsob kritiky, protože se u čtenářů nemíjí nikdy účinkem; je to hotová sugesce, již se čtenář neubrání: jste úplně ve vleku autorově.

[Mr00], str. 361)

Z recenzí [Úk7] ocitujme úryvek, který reflektuje Úlehlovy *obavy a starosti* vyjádřené již v předmluvě prvního nákladu a hodnotí význam jeho statí pro učitelskou veřejnost:

Když v srpnu 1899 auktor prohlížel v Praze poslední archy tohoto díla svého a viděl, že se budou brzy rozesílati, byl – tak vypravuje sám v předmluvě – rozechvěn až do churavění, neboť čekal, že kniha jeho zůstane buď nepovšimnuta nebo vzbudí jen odpor a posměch pro názory dosud u nás neslýchané . . . Ale obavy jeho a starosti ukázaly se bohudík zbytečnými a auktoru dostalo se i radosti, že spis jeho ve formě změněné a zlepšené dočkal se v několika málo letech vydání druhého, faktum, jež samo sebou nejuvýmluvněji svědčí o tom, že dotkl se věcí nejzajímavějších a nejdůležitějších pro nás všechny paedagogy a že po této stránce lze právem spis jeho zváti dokumentem neklidné naší doby. ([Ká04], str. 574)

Ostatní Úlehlovy překlady

Výše byl nastíněn obsah čtyř Úlehlových překladů zařazených jako článek VI., XI., XII. a XIX. do prvního vydání *Listů paedagogických*. Připojme k nim stručnou informaci o jeho další překladatelské činnosti.

³⁰ Tři recenze reflektují první a dvě druhé vydání *Listů paedagogických*.

Do českého jazyka J. Úlehla převedl nejvíce textů z angličtiny. Vedle již zmíněného Spencerova *Education: Intellectual, Moral and Physical* (*Vychování rozumové, mravné a tělesné* [Úp1]) přeložil ještě z oboru pedagogiky a psychologie Spencerovu *The Data of Ethics* (*Dané pravdy mravoučné* [Úp6]), text britské psycholožky Elizabeth Blackwell (1821–1910) *Counsel to Parents on the Moral Education of Their Children in Relation to Sex* (*Rada rodičům o mravní výchově dětí se zřetelem na pohlaví* [Úp7]) a vybrané části knihy britského obchodníka a filantropa Alfreda Moselyho (1855–1917) *Reports of the Mosely Educational Commission to the United States of America, October – December 1903* (*A. Mosely a jeho výprava do Ameriky* [Úp8]). Dále přepsal zajímavou stať Franka D. Mitchella *Mathematical Prodigies* (*Zázrační počtáři* [Úp10])³¹ a historickou monografii Brita Roberta Williama Seton-Watsona (1879–1951) *Racial Problems in Hungary* (*Národnostní otázka v Uhrách* [Úp11]). Jako poslední uvedme jediný dohledaný Úlehlův překlad z německého jazyka. Jedná se o přepis přednášky Angličana Georga Howarda Darwina (1845–1912, syna Charlese Darwina (1809–1882)) *Die Entwicklung der unorganischen Welt* (*J. H. Darwin, O vývoji neústrojného světa* [Úp9]).³²

Zkoumání o výchově člověka

V celkovém počtu stran je ze všech Úlehlových monografií nejrozsáhlejší desetidílná práce *Zkoumání o výchově člověka, o útvarech společenských, a jejich spjitosti zákonné a vývojové* [Úk14] až [Úk23]. Je doplněna podtituly *Sebrané spisy o výchově. Spis první. Zkoumání o výchově člověka. Kniha první/druhá/.../desátá*. Představuje populárně naučnou knihu z oboru historie a antropologie a pravděpodobně odraz „poptávky“ učitelské obce po sepsání konkrétních didaktických zkušeností autora. Níže citovaná slova recenze dobře vystihují její obsah:

Zdá se na první pohled divné, že Úlehla věnuje celou první knihu svého díla o výchově úvahám čistě antropologickým, etnografickým, sociologickým, historickým. Ale je to jenom důsledek z jeho myšlenky, nahoře uvedené. Poznat vývoj a povahu primitivních národů znamená Úlehlovi poznat vývoj a povahu dítěte. Je mu tedy pořád příroda nejdůležitějším faktorem výchovným. Příroda vytvořila dlouhým vývojem určitou čeleď lidskou, dítě zkušenosti tohoto vývoje dědí, opakuje ten vývoj... Musíme-li se takto kriticky stavět k nové Úlehlově knize, můžeme být tím víc zvědaví na další díly. Čekám, že Úlehla v tomto díle shrne svoje pedagogické zkušenosti... Úlehlův teoretika známe v podstatě už z Listů pedag. – Úlehlův praktika zdaleka ještě neznáme a získá si opravdu zásluhy, kdo nám ho přiblíží v tomto směru. Získat si tuto zásluhu je v první řadě povolán Úlehla sám – je tím povinen svému významu, který má ve vývoji české školy.

([Uh22], str. 221)

J. Úlehla však v pokračování svého *Zkoumání* zůstal u „původního tématu“. V následujících větách osmého dílu vystihl celkové zaměření svého spisu:

Ukázal jsem, kterak vzniká vzdělanost, kterak povstal na příklad jónský sloup a maurská arabeska, kterak se dospělo k strojů a zákonům jejich, kterak k pravému

³¹ Mitchellovy životopisné údaje se nepodařilo dohledat.

³² Přednáška byla pravděpodobně podána anglicky. Viz poznámku u položky [Úp9] v příloze *Seznam publikací Josefa Úlehlly*.

úhlu, k zákonu o vodním tlaku. Každý dnešní majetek vzniká a rozvíjí se podobně; lidská mysl ničeho se nemůže domyslet předem, může jenom hledat a zkoušet. Příroda vychovává každý ústrojný rod, každý lidský rod podléhá stejně osvětovému proudění, aniž tuší, kam bude zanesen. ([Úk21], str. 74)

S nadsázkou řečeno „zabředl“ v původně vytyčeném konceptu a mnohdy si „neodpustil“ výraznou a ne příliš opodstatněnou kritiku tehdejší školy. To mu bylo vytknuto v reflexi posledního svazku:

Nynější školu a učitelskou práci (evropskou i naši) posuzuje Úlehla nevlídně. Jen Amerika, USA, »je jediná říše, která si upravuje školy tak, jak radil Komen- ský« – U nás? – »Dítě se posadí do lavice, učitel se postaví před lavice, potom dítě vyslychá a vyměří lekci novou, aby se dokonce roku odříkala celá učebnice.« – »Neumí-li odříkávati bezvadně, trestá se a mučí, drobní žáci se bijí nebo nechá- vají ve škole bez oběda.« – Není toto vše ve svém obecném znění jako nenávistná karikatura školy a učitelské práce? Učitel, který tohle dělá a mučí děti, je pa- trně nenormální biřič a perversní sadista, za kterého celek nemůže. A dokonalost americké školy? Před pěti lety byla nalezena v kuchyni dvě polomrtvá děvčata. Místnost byla plna plynu a pomoc přišla právě včas. Usmyslyly si, že raději spo- lečně zemrou, než by chodily do školy. Stalo se to v USA, Long Island, zprávu přinesly novyorské »Times« 26. V. 1922. ([To27], str. 42)

Souhrnně vzato lze *Zkoumání* řadit do třetí kategorie *Dalších Úlehlových pu- blikací*, která je zmíněna v závěru této kapitoly.

Rozpravy metodické

Svazek *Rozpravy metodické* [Úk25] z roku 1929 obsahuje deset statí, z nichž dvě pravděpodobně nebyly jinde otištěny, dvě byly napsány ještě před rokem 1900, resp. před [Úk3] a zbývajících šest bylo uveřejněno v pozdější době.³³ J. Úlehla knihu publikoval de facto na konci své kariéry a doplnil ji označením *Sebrané spisy o výchově. Spis druhý. Rozpravy metodické. Kniha první*. Můžeme usuzovat, že jí reagoval na ne zcela dobré přijetí svého *Zkoumání* a také že plánoval vydat ještě pokračování *Rozprav metodických*, resp. jejich *Knihu druhou*. K tomu se již nedostal.

Vraťme se k popisovanému svazku. V jeho předmluvě *Po mnohých letech* J. Úlehla hleděl zpět na uplynulé roky své pedagogické práce. Uvažoval takto:

Bylo by velmi poučno, kdyby se upravila řada filmových obrázků, která by uka- zovala, kterak se děvče učí pomalu při matce pracovati, šítí, vařiti, práti, poklízeti; kterak se hošík učí při otci některé práce řemeslné . . . ukazovaly by nám, velmi často, která jest metoda učení přirozeného, nenásilného a proto radostného.

Rozpravy, jež v tomto svazku jsou shrnuty v jedno, jsou pokusy o podobné učení ve škole. Jsou napsány v různých dobách z rozličných pohledů, při rozmanitých skutečnostech a možnostech. Jsou to zprávy o pokusech, jež jsem opravdu provedl, kterých jsem nikterak nevymýšlel, nikterak nesestrojoval při psacím stole, k nimž jsem dospíval snad vždycky bezděčně. ([Úk25], str. 13)

³³ Pro obsah *Rozprav metodických* s odkazy na původní příspěvky viz položku [Úk25] v příloze *Seznam publikací Josefa Úlehy*.

Předeslal tím obsah práce, nastínil část své tvorby ve 20. století a určitým způsobem odlišil *Rozpravy metodické* od předchozích *Listů paedagogických* i všech dílů *Zkoumání*. Knihu zahájil statí *Úvodní slovo*, přetiskem stejnojmenného sloupku [Úč70], který napsal v roce 1912 k nové rubrice *Didaktika školy národní* časopisu *Pedagogické rozhledy* a kterým čitelně zarámoval určitý trend příspěvků v učitelských periodikách i charakter většiny svých textů svázaných v *Rozpravách metodických*:

Tak se stalo, že redakční sbor Ped. rozhledů rozhodl se věnovati zvláštní část pro tyto rozpravy, zříditi rubriku didaktickou. Úkolem jejím jest vyvolávati rozpravy o školní práci vůbec, nejenom o vyučovacím způsobu a postupu, nýbrž o veškerém zřízení školním; nikoliv přinášeti stati, které by poučovaly, »kterak se určitým předmětům prakticky vyučuje«, nýbrž pravdivou zprávu, kterak učitel vyučoval, kterak se mu dařilo, kterak bylo po měsíci, po roce, snad i po desíti letech.

([Úk25], str. 20–21, [Úč70], str. 20)

Jak se učití

V pořadí druhý příspěvek pojmenovaný *Jak se učití* představuje stejnojmenný článek [Úč29], resp. jeho samostatný otisk [Úk5]. Je věnován úvahám o všeobecném přehledu, diskusi o potřebě absolvování univerzity pro učitele obecných škol a otázkám sebevzdělávání. Je manifestem za neustálé celoživotní studium:

Podivuhodný vědecký pokrok, jenž se stal ve druhé polovině minulého věku vůbec, v posledních třiceti letech zvlášť, donucuje všechny vrstvy společnosti evropské, aby vždy více nedostatky vzdělání svého pocitovaly . . . jest povinností naší, abychom se ze všech sil dále vzdělávali, chceme-li 1. zachovávatí to vědění, které jsme si ze školy přinesli; 2. chceme-li mezery vědění toho vyplniti a 3. chceme-li pokrok časový s porozuměním sledovatí a ještě sami dle možností podporovatí.

([Úk25], str. 28, [Úč29], str. 293, [Úk5], str. 5)

Ve statí je také zdůrazněna důležitost ovládnutí cizích jazyků učiteli, která je ukázána na úryvku v úvodní kapitole této práce o Úlehlově životě. Dále je pozornost věnována jednotlivým předmětům a doporučeným našim i světovým publikacím užitečným ke studiu, které jsou zaznamenány v obdobně širokém rozsahu jako v případě použité literatury monografie *Dějiny matematiky*. Pro vzdělávání se v matematice „výjimečně“ žádné knihy doporučeny nejsou, přesto však z příslušných odstavců přepíšme pro zajímavost několik zajímavých řádků:

Jsem, jak jsem již pravil, pro to, aby učitel měl vzdělání povšechné, ale hned na počátku své rozpravy pravil jsem také, že toto vzdělání vždycky při velikém rozvoji nynějších věd nakloňovati se bude podle rozličného nadání na stranu rozličnou. Vytýkám a opakuji to zde, poněvadž rozličné nadání nikde tak asi na váhu nepadá, jako při hudbě a matematice. Proto radím při matematice, jako bych radil při hudbě, aby jí nechal, kdo k ní nadání nemá.

([Úk25], str. 41, [Úč29], str. 408, [Úk5], str. 14)

Kdo si zamiluje studium matematické, ať se stane členem Jednoty českých matematiků. Jako činný člen platí ročně 4 K a dostává za to »Časopis pro pěstování matematiky a fyziky«, po roce jednatelskou zprávu, a mimo to jest mu přístupna knihovna této jednoty, ve které je 4891 dílo.

([Úk25], str. 46, [Úč29], str. 473, [Úk5], str. 18)

Spencerovo dílo a vyučování českému jazyku

Jako třetí je otištěna stať *W. G. Spencer a jeho volné učení školní*, původní článek [Úč89]. Jsou zde přiblíženy Spencerovy životní osudy, jeho pedagogické působení a publikační činnost. Zejména je přiblížena jeho kniha *Inventional geometry* (1860).³⁴ Charakter celého příspěvku doložme úryvkem recenze *Rozprav metodických*:

Další črta »Spencerovo volné učení« podává Úlehlovi vzácnou příležitost, aby ukázal, jak byly již tímto myslitelem anticipovány zásady moderní dělné školy, a aby zdůraznil, že volné vyučování nikdy a nikomu se nedá naporučiti, že vyplývá nejen z určitých mentálních kvalit učitelových, ale i ze současných kulturních poměrů národa samého. ([M.29], str. 124)

Následující čtvrtý článek J. Úlehla nazval *Příspěvek k pokusům o jazykové vyučování*. Polemizoval v něm o výuce českého jazyka ve vztahu k dialektům. Nechtěl, aby byla nářečí na školách potlačována, neboť byl přesvědčen, že:

... nářečí není zvrhlost, nářečí jest zjev jazykový, stejně oprávněný a cenný, jako to nářečí, které se dějinnou náhodou stalo jazykem spisovným. Jazyk spisovný nezbytně po čase ustrne a zakrní, nebude-li živěn a doplňován, posilňován a veden mluvami lidovými. Jazyk spisovný a mluva lidová jsou dva jazyky značně různé, dítěti pak se nic neublíží, bude-li mluvíti oběma, jako myslím, že se neublíží stromu, zůstanoumu-li kořeny dva, nikoliv jenom jeden.

([Úk25], str. 85, [Úč97], str. 137)

Pozornost také věnoval mateřskému jazyku na českých školách ve Vídni, kde působil v letech 1912 až 1914 při spolku *Komenský*. Můžeme ještě usuzovat, že k zájmu o danou problematiku byl inspirován svým synem Vladimírem, který systematicky studoval dialekty, říkadla a lidové zpěvy. Vyvrcholením jeho zájmu je rozsáhlá antropologická publikace *Živá píseň* (1949).³⁵

Články o vyučování přírodovědným předmětům

Celou druhou polovinu *Rozprav metodických* tvoří texty zaměřené na různé otázky spojené s výukou přírodovědných oborů. V pořadí pátý a šestý je znovu vydáním již výše představených článků [Úč17] a [Úč14], resp. *Jak jsem se učil botanice?* a *Pro botanické vycházky*. Na ně navazuje sedmá stať nadepsaná *O novém vyučování přírodopisném* (původní [Úč54]), která je reakcí na předchozí příspěvky, přiblížením některých novějších poznatků o stavbě rostlin, zejména buněk a která je také opakováním Úlehlových postojů formulovaných již dříve. Jeho hlavní myšlenkovou linii lze nastínit těmito větami:

Dosud pak se na našich školách obecných, měšťanských i středních vyučuje přírodopisu podle tohoto odumřelého pochopování vědeckého. Učí se přísné systematické a přesnému popisování neb alespoň vytýkání vědeckých znaků. Profesor na gymnasiu se táže: »Který jest přední přírodopisný znak ovce?« Žák odpoví dobře, řekne-li, že ovce má zakřivený nos. ([Úk25], str. 120, [Úč54], str. 220)

³⁴ Jedná se o práci Spencer W. G., *Inventional Geometry. A Series of Questions, Problems, and Explanations*. J. & C. Mozley, London, 1860. Domníváme se, že by v blízké budoucnosti bylo zajímavé věnovat svazku větší pozornost.

³⁵ Svazek byl vydán po smrti V. Úlehly. Viz též úryvek z této knihy a její úplnou citaci (pod značkou [ÚV49]) v úvodní kapitole o Úlehlově životě.

Požadavek, aby se žáci učili, kterak rostliny žijí, nikoliv jenom, který mají tvar, přetvoří vyučování rostlinopisné na našich školách asi tak, že se předně ukáže potřeba, aby učitel sám měl prohloubené vzdělání přírodovědné a vycvičen byl v metodách přírodovědeckého pozorování. ([Úk25], str. 139, [Úč54], str. 236)

Obdobně J. Úlehla uvažoval i ve stručnějším osmém a devátém článku. K prvnímu z této dvojice (dosud pravděpodobně jinde než v [Úk25] nezveřejněnému) připojil poměrně výmluvný název *Kterak vyučovati silozpytu na školách obecných a měšťanských*. Naznačil v něm jeho zaměření i charakter zbývajících příspěvků, neboť ve všech následujících textech z [Úk25] podal především konkrétní metodické náměty k výuce dané problematiky. Svoje teze mimo jiné navázal na tuto příhodou:

V třetí třídě gymnasiální počali jsme se učití fysice. Gymnasium nemělo fysikálních přístrojů a proto nás profesor zavedl do lékárny, kde nám lékárník připravil vodík. Viděli jsme tam přístroj pečlivě sestavený, byla nádoba trojhrdlá, řada nádob dvouhrdlých, trubice skleněné a kaučukové, kohoutky z láhve poslední vycházela trubice, na jejímž konci jsme viděli plamínek jakýsi nepatrný. Viděli jsme nádoby s tekutinami, prázdné trubice, plamen, – ale kde byl vodík, o němž se tolik mluvilo? ([Úk25], str. 143)

Devátou stať *O vodním tlaku* doplnil podtitulem *Učení přírodopisné v II. třídě měšťanské, pokus metodický*. Pojal ji jako autobiografickou črtu, v níž ukázal své zkušenosti s výukou fyziky na měšťanské škole v Kloboukách u Brna. Připomeňme, že zde působil v letech 1897 až 1905 jako ředitel a velmi se zasloužil mj. o vybavení učeben nejrůznějšími pomůckami. Ve sledovaném článku se rozepsal o prvotních obtížích s materiálním zabezpečením výuky:

Přístrojů fysikálních nebylo. Ve školním kabinetě jsem našel kousek skleněné trubice asi na 20 cm, kousek kaučukové trubice asi na 6 cm, zbytek to z čehosi neznámého. Začal jsem tím, že jsem si od paní jedné vyžádal láhev od luhačovské vody, z inkoustové lahvičky jsem si připravil lihový kahan, suché akátové proutky jsem měl místo trhacího uhlí. Luhačovské láhvi jsem utrhл vrch, do stěny jsem vyvrtal díрку, tou prostrčil kousek trubičky asi na 4 cm, připojil kolínko z trubice kaučukové a skleněné; pod trubicí jsem postavil malou misku skleněnou, již jsem si byl upravil z jiné láhve, rozbité a zahozené. Od lekárníka vypůjčil jsem si staré vážky krámské, z hřebíčků, drátků a drobnějších mincí pořídil jsem si závaží. Dráty a pilníky jsem měl svoje. Takto vyzbrojen pro první chvíli, začal jsem učit o vodním tlaku. ([Úk25], str. 149, [Úč91], str. 31)

V dalších odstavcích je podrobněji přiblížena konstrukce a zhotovení dalších užitečných „přístrojů“ a je formulováno celkem šedesát čtyři úloh, resp. námětů na školní experimenty. Celý text je nejen dokladem Úlehlova citu pro srozumitelné a vřelé vyučování, je navíc odrazem jeho neobyčejné pílě, jeho evidentní zručnosti i praktičnosti. Uvažme jen, kolik času musela výroba pomůcek z různých recyklovaných materiálů zabrat a přihlédněme k tomu, že mohla být realizována bez dnešního oblíbeného elektrického nářadí. Připojme popis dvou demonstrací k Archimédovu zákonu a vodnímu tlaku:

61. Vzal jsem rozbitý válec lampový, upravil, zavřel korkem, postavil do vody a naléval do něho vodu. Bylo viděti, že válec unese vždy jen o tolik méně, než jest jeho obsah, kolik váží jeho sklo.

62. Vzal jsem láhev úzkou a vysokou, asi 200 gramovou, do ní jsem navrtal asi osm děr. Ponořoval jsem ji do vody a ukazoval, že se voda tlačila děrami do ní, necht' jsem láhev ve vodě držel jakkoliv a byly volné otvory kterékoliv.

([Úk25], str. 158, [Úč91], str. 86–87)

Posledním, desátým textem s úplným názvem *Metodický pokus o vyučování lučbě, jak jsem jej provedl v 1. třídě měšťanské školy v Lipově od 31. ledna do 28. června 1922* J. Úlehla navázal na předchozí referenci. Přiblížil jím počátky měšťanské školy v Lipově u Hodonína, při jejímž založení a výuce vypomáhal. Představil celkem třicet tři odučených hodin chemie, v nichž značnou pozornost věnoval školním experimentům. Podobně jako výše nastínil nedobré materiální zabezpečení a představil uspořádání třídy, kterou měl k dispozici:

Před žáky v čele byl stupeň, dvě neveliké školní tabule, při okně po levé straně na stupni školní stůl. Lavic odstraniti a nahraditi jich pracovními stolky s vlastním náčiním pro každého žáka, ovšem nebylo lze. Ba ani lučebnin jsem nemohl dávat žákům, aby si doma pokusy opakovali, neboť ani lučebnin nebylo hrubě. Pokusy jsem dělal nejprve na školním stole a žáci se rozestupovali kolem stolu. Ale místa nebylo dosti, proto jsem brzy potom kladl školní tabuli na lavice, přes uličku mezi nimi, žáci se kupili mezi mne. Kde mohli, pomáhali. ([Úk25], str. 161)

Samotné záznamy vyučovacích hodin představují určitý pedagogický deník. Jsou opatřeny seznamem využitých chemikálií i náčiní, jsou zpracovány jako popis realizovaných demonstrací a jsou především „studnicí“ nápadů pro nejrůznější pokusy. Neobsahují prakticky žádné hodnocení provedené výuky, ba dokonce mohou vyznívat poněkud „idealisticky“, neboť nezmiňují jakékoliv nezdary účinných experimentů. Symbolicky zakončíme představení *Rozprav metodických* úryvkem z poslední hodiny. Je věnována elektrolytickému rozkladu vody a je evidentně připravena s cílem ukázat *vodík, o něm se tolik mluvilo*. Jako zdroj napětí byl využit galvanický článek vlastní výroby, za kterou J. Úlehla děkoval kolegovi na posledních řádcích knihy:

Čím déle trvá proudění elektrické, čím více tudíž protéklo elektřiny vodou a zkumavkami, tím více se nahromadilo kyslíku a vodíku ve zkumavkách, tím více vody se rozloučilo . . . Galvanickou baterii ze tří článků uhlozinkových s kyselinou chromovou a roztokem solným mi opatřil, totiž sám sestavil pan učitel Ant. Hanýk z Hroznové Lhoty. Nádoby shledal, uhly a nádoby průlinčité vypůjčil, zinkové desky dal udělati, nádoby na rozklad vody sám zhotovil, roztoky všechny sám připravil.

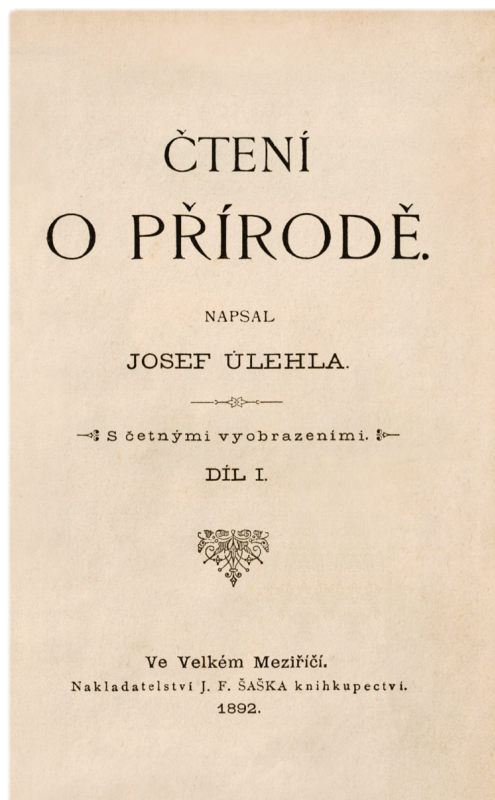
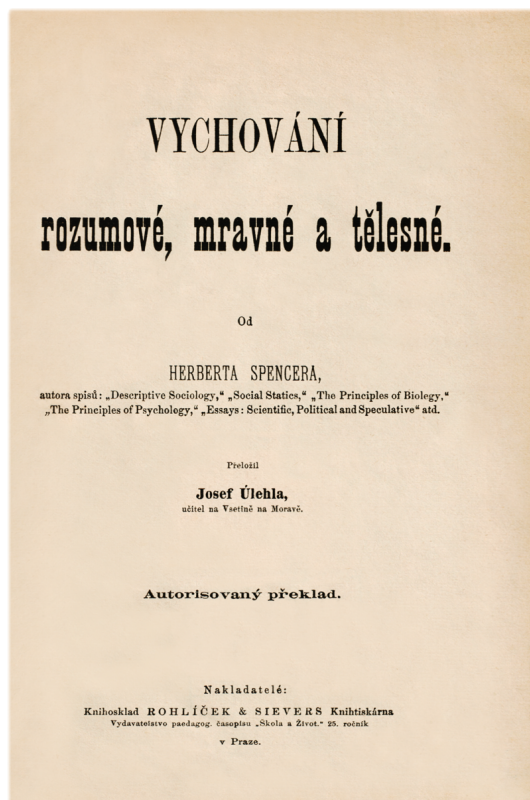
V Lipově 26. července 1922.

([Úk25], str. 190–191)

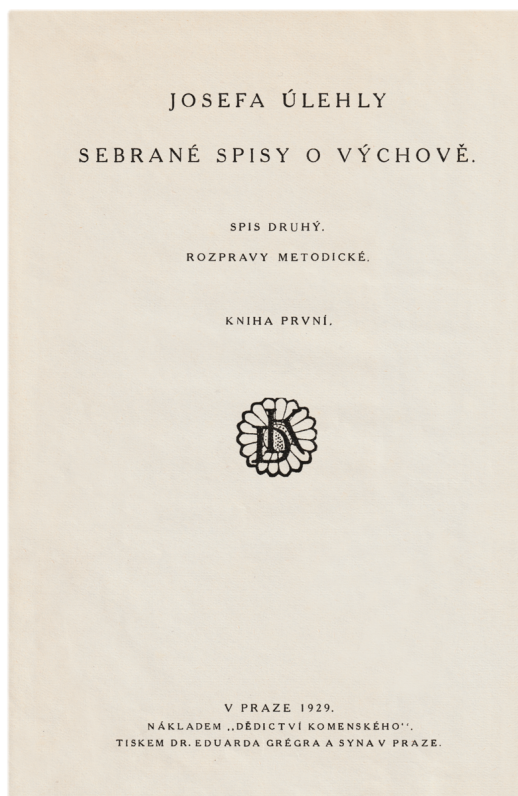
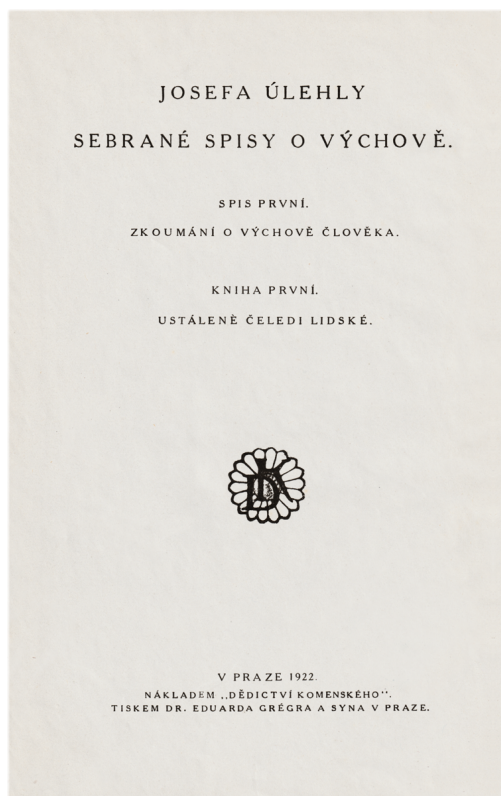
Recenze *Rozprav metodických*

Podobně jako *Listy paedagogické* byly i *Rozpravy metodické* velmi kladně přijaty. Byly dohledány dvě jejich recenze. Citace jedné z nich byla již zmíněna výše. Připojme proto nyní úvodní slova druhé kritiky, která považujeme jako trefnou tečku za provedeným přiblížením Úlehlových sebraných spisů:

Úlehlovy rozpravy metodické jsou vyváženy z bohatých zkušeností a praxe tohoto svérázného pedagogického myslitele, který vždy hledal vlastní cesty, kráčel daleko před svými vrstevníky a ověřoval výsledky svých pedagogických úvah jich aplikací v denní školské praxi. ([Vc30], str. 191)

[Úp1], titulní list, 13,6 × 20,6 cm; [Úk1], titulní list, 9,9 × 15,9 cm.

[Úk14], frontispis, 14,3 × 22,9 cm; [Úk25], frontispis, 14,4 × 21,8 cm.

Další Úlehlovy publikace

V následujících odstavcích podáváme sumarizaci ostatních Úlehlových prací. Dělíme je do tří kategorií a vztahujeme je k výše prezentovaným textům.

Metodika matematiky

Vedle zmíněných statí *Jak učití počtům* (článek XV. z [Úk3], resp. VIII. z [Úk7]) a *Jak se naučí žáci dělití methodou heuristickou* [Úč16] (XVI. z [Úk3], IX. z [Úk7]) J. Úlehla napsal ještě šest podobných příspěvků. Pozornost v nich věnoval aritmetickým operacím (zejména příslušným algoritmům a různým přístupům zjednodušujícím výpočty) a vybraným partiím finanční matematiky (především složenému úrokování). Popisovanou problematiku vztahoval k výuce na obyčejných obecných a měšťanských školách.

V kapitole věnované Úlehlovým *Počtenicím* jsou již z této kategorie zmíněny články [Úč21], [Úč25], [Úč32] a [Úč74]. Doplníme proto, že zbývající dva představují studie *O některých výhodách početních* [Úč15] a *Složitý počet úrokový* [Úč56].

Didaktika a popularizace přírodních věd

Úlehlův zájem o geologii, botaniku, chemii a fyziku, výuku těchto disciplín, jejich popularizaci i demonstraci různými experimenty netřeba znovu představovat. Je doložen ve výše zmíněných textech *Milý Frantíku* [Úč4] (XVIII. z [Úk3], část XI. z [Úk7]), *Pro botanické vycházky* [Úč14], *Jak jsem se učil botanice?* [Úč17] (části XVII. z [Úk3] a X. z [Úk7]), *O novém vyučování přírodopisném* [Úč54] (sedmá stať z [Úk25]), *Úvodní slovo* [Úč70] (první z [Úk25]) a *O vodním tlaku. Učení přírodopisné v II. třídě měšťanské, pokus metodický* [Úč91] (devátá z [Úk25]).

Podobným způsobem jsou formulovány tři články přibližující chemii, tedy *O lučbě moderní* [Úč2], *Stručný přehled lučby ústrojné* [Úč22] a *Radium* [Úč43]. Dále stať *Slunce matka i hrob naší země* [Úč3] je věnována Slunci, „dárce“ energie naší planety, a příspěvek *Přírodní poměry* [Úč26] je soustředěn na krajinu tzv. Kravařska, oblasti horního toku řeky Odry na Novojičínsku.

Připojme ještě informaci o recenzích. Poznamenejme, že jich J. Úlehla uveřejnil celkem pět. Ve třech, resp. v [Úr1], [Úr3] a [Úr5] přitom reflektoval právě přírodovědně zaměřené publikace. Ve zbývajících dvou, tedy v [Úr2] a [Úr4] hodnotil anglické pedagogicko-psychologické texty. Pro další údaje viz přílohu *Seznam publikací Josefa Úlehlly*.

Pedagogika, antropologie, filozofie a organizace školy

Z příslušných statí *Listů paedagogických* a *Rozprav metodických*, tedy z [Úk5] (resp. [Úč29]), [Úč6], [Úč7], [Úč9], [Úč10], [Úč11], [Úč12], [Úč13], [Úč18], [Úč19], [Úč20], [Úč24], [Úč89] a [Úč97] je patrné, jaký způsobem jsou Úlehlovy názory na pedagogickou práci ovlivněny evolucionismem, Spencerovými postoji či obecně soudobou antropologií a filozofií.³⁶ Uvedme, že podobně jako ve zmíněném *Zkoumání* jsou vyloženy v publikacích [Úk6], [Úk10] (resp. [Úč77]), [Úk11] (resp. [Úč78]), [Úk26], [Úč1], [Úč8], [Úč23], [Úč61], [Úč84], [Úč87] a [Úč89]. K tomuto

³⁶ Názvy textů a jejich zařazení jsou pro přehlednost vynechány.

výpisu je třeba připojit ještě samostatnou sérii populárně naučných studií nazvanou *Vědecký přehled*, resp. [Úč63], [Úč65], [Úč68], [Úč71], [Úč73], [Úč75] a [Úč76], která je věnována zejména prehistorii, starověkým civilizacím a kultuře národů.

Nejpočetnější skupinu Úlehlových textů tvoří knihy a články zaměřené (obecně) na školu a její organizaci. Jedná se [Úk13] (resp. [Úč81]), [Úk24] (resp. [Úč96]), [Úč27], [Úč28], [Úč30], [Úč31], [Úč33], [Úč34], [Úč35], [Úč36], [Úč37], [Úč38], [Úč39], [Úč41], [Úč42], [Úč44], [Úč45], [Úč46], [Úč48], [Úč49], [Úč50], [Úč51], [Úč53], [Úč55], [Úč57], [Úč58], [Úč59], [Úč60], [Úč62], [Úč64], [Úč66], [Úč67], [Úč69], [Úč80], [Úč82], [Úč83], [Úč88], [Úč92], [Úč93], [Úč94], [Úč95], [Úč98] a [Úč99]. Jsou dokladem Úlehlova nesmírného pracovního vypětí, jeho zápalu pro život a rozvoj učitelské komunity a v neposlední řadě jeho pevného místa v rámci české pedagogiky.

Práce v této kategorii jsou záměrně vystihnuty pouze svými čísly, neboť jsou již poměrně podrobně rozebrány v sekundární literatuře. Největší pozornost jim věnoval Jaroslav Kopáč (1898–1987), historik našeho školství a pedagogiky, autor učebnic dějepisu.³⁷ V roce 1967 publikoval monografii *Josef Úlehla a moravské učitelstvo* [Ko67], ve které analyzoval příslušné Úlehlovy texty, jeho organizační aktivity, redakční činnosti³⁸ a zasazoval je do širšího kontextu. Přestože studii uveřejnil v politicky uvolněnější době završené tzv. pražským jarem, formuloval v ní pod vlivem komunistické diktatury poznámky, které jsou z dnešního pohledu neopodstatněné. Fakticky však hodnotu studie příliš nesnižují.³⁹

Pro úplnost je třeba poznamenat, že Kopáčova práce je časově vymezena Úlehlovým mládím a lety jeho profesní činnosti. Pouze okrajově je zaměřena na jeho aktivity po roce 1912, tedy po jeho odchodu do penze. V úvodní kapitole nazvané *Literatura o Josefu Úlehlovi* je však naplněna analýzou dalších zdrojů, z nichž drtivá většina je soustředěna právě na Úlehlovu pedagogickou a organizační práci a z nichž některé jsou věnovány jeho tvorbě v pozdější době.⁴⁰

³⁷ O Kopáčově životě a díle viz příspěvek Zounek J., *Prof. Jaroslav Kopáč. CSc. – nástin života a díla*. In: Cach J., Čapek J. B., Uher B., a další představitelé dějin české a slovenské pedagogiky 2. poloviny 20. století. *Materiály z odborné konference konané 25.–26. června 2003 v Přerově*. Muzeum Komenského v Přerově, Přerov, 2004, str. 106–114.

³⁸ J. Úlehla redigoval od roku 1901 edici *Encyklopaedická knihovna Dědictví Komenského*, v letech 1902 a 1903 řídil *Věstník Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě*, v letech 1903 až 1907 *Sborník Ústředního spolku učitelských jednot na Moravě* a od roku 1912 rubriku *Didaktika školy národní* časopisu *Pedagogické rozhledy*. Více informací viz např. Plachý F., *Josef Úlehla – Bibliografie*. Státní pedagogická knihovna, Brno, 1970, str. 40–41.

³⁹ Kopáčova kniha je upraveným přetiskem jeho stejnojmenné habilitační práce z roku 1959 na *Filosofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě*.

⁴⁰ Viz například články ve sborníku Havelka E. (ed.), *Úlehla. Zpomínky a úvahy k jeho sedmdesátinám*. Ústřední spolek učitelský na Moravě a ve Slezsku, Brno, 1922. Dále viz studie Vrána S., *Josef Úlehla. Jeho myšlenky a snahy o novou školu*. Vydavatelský odbor Ústředního spolku učitelského na Moravě a ve Slezsku, Brno, 1922, Příhoda V., *Reformní myšlení Josefa Úlehly*. Český učitel. Věstník Ústředního spolku jednot učitelských v Čechách 35(1931–1932), č. 34 ze dne 31. března 1932, str. 542–545, nebo Havelka E., *O pedagogických a školských reformách Josefa Úlehly podle jeho filosofie a jeho praxe*. Dědictví Komenského, Praha, 1933.

LITERATURA

- [Ká04] Kádner O., *Jos. Úlehla: Listy paedagogické. Díl I.* Pedagogické rozhledy 17(1903–1904), sešit 9, červen 1904, str. 574.
- [Kj00] Kojecký J., *Listy paedagogické. Napsal Josef Úlehla.* Komenský 28(1900), č. 28 ze dne 22. června 1900, str. 427–429.
- [Ko67] Kopáč J., *Josef Úlehla a moravské učitelstvo.* Universita J. E. Purkyně v Brně, Brno, 1967.
- [M.29] M. V-á, *Josefa Úlehly Sebrané spisy o výchově.* Komenský 57(1929–1930), č. 3, listopad 1929, str. 124.
- [Mr00] Mrazík J., *Listy paedagogické. Napsal Josef Úlehla.* Pedagogické rozhledy 13(1899–1900), sešit 8, květen 1900, str. 360–363.
- [R.93] R., *Čtení o přírodě. Napsal J. Úlehla.* Učitel 4(1893–1894), č. 31 ze dne 20. prosince 1893, str. 539.
- [To27] Topinka K. J., *Na okraj posledního svazku Úlehlova »Zkoumání«.* Škola měšťanská 30(1927–1928), č. 2 ze dne 14. září 1927, str. 40–42.
- [Uh22] Uher J., *Josef Úlehla: Zkoumání o výchově člověka.* Pedagogické rozhledy 32(1922), sešit 5–6, květen – červen 1922, str. 220–221.
- [Vc30] Vch, *Jos. Úlehla: Rozpravy metodické. Školské reformy* 11(1929–1930), č. 6, únor 1930, str. 191–192.